

**Кривокульська Л.Д.,
Шамне А.В.**

Психологічні особливості суб'єктивних переживань та поведінкових реакцій дітей підліткового віку

У сучасному суспільстві інтерес до проблеми особистості та її розвитку постійно зростає, практично всі суспільні науки звертаються до цього предмету дослідження. Існує дуже багато теорій розвитку особистості як в соціології так і в психології в цілому. Розуміння поняття особистості знаходиться в прямій залежності від розуміння її структури і закономірностей функціонування, тобто чим наповнений зміст особистості людини так і розглядається її сутність.

В основу методологічної парадигми української психології покладено розуміння особистісного розвитку як такого, що має «спонтанійний», самопричинний характер (Г.С.Костюк). Важливою є сутнісна інтерпретація природи особистості та детермінат її розвитку з позицій суб'єктного підходу (М.Й.Боришевський, М.Т.Дригус, О.В.Киричук, Л.А.Лепіхова, В.А.Роменець, В.В.Сафін, В.О.Татенко та ін.), в якому рушійною силою психічного розвитку визнається суб'єктна активність, а сам психічний розвиток

розглядається передусім як процес самотворення індивідом власної психіки у відповідних умовах його індивідуального і соціального буття.

Беручи до уваги положення С.Л.Рубінштейна про те, що психічне як процес являє собою особливу психічну активність суб'єкта і закономірність, яку у психічному процесі виявив О.В.Брушлінський – рух не тільки пізнавальної, але і мотиваційно – потребової складової, постає питання, яким чином, в результаті яких механізмів відбувається онтогенетична трансформація суб'єктивних переживань підлітків. Спираючись на положення про те, що суб'єктивні переживання відображують актуальні потреби дитини і ступінь їх задоволення (Л.С.Виготський, Л.І.Божович), і виходячи з викладених теоретичних обґрунтувань, **предметом** дослідження ми обрали суб'єктивні переживання та поведінкові (зокрема, фрустраційні) реакції дітей підліткового віку, індикатором яких виступили рівень фрустрації та тривожності. Підлітковий вік є одним з найбільш нестабільних, кризових та педагогічно складних. Саме в цей період відбувається становлення Я-концепції як фактора розвитку суб'єктивної активності та самодетермінації особистості. Негативні суб'єктивні переживання, підвищена тривожність, неадекватність поведінкових реакцій підлітків у складних, стресових ситуаціях можуть суттєво вплинути на цей процес. Тому актуальним є психологічне вивчення особливостей суб'єктивних переживань та поведінкових реакцій дітей підліткового віку, їх своєчасна корекція та профілактика у випадку ускладненого розвитку особистості підлітка.

Узагальнення теоретичних досліджень тривожності дозволило сформулювати наступні положення: 1) тривога – це базисна реакція, загальне поняття, а страх – це вираження тієї ж самої якості, але в об'єктивній формі. Саме тому тривога розглядається в тісному зв'язку зі страхом; 2) більшість дослідників розглядають тривожність як ситуативне явище і як особистісну характеристику (тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту); 3) сучасні психологічні дослідження тривожності і страху в основному походять з трьох головних джерел: класичної теорії емоцій, психоаналізу і теорії наuczіння; 4) підвищена тривожність розглядається як результат складної взаємодії когнітивних, афективних і поведінкових реакцій[1; 3].

Різні аспекти проблеми фрустраційних станів та реакцій розкриваються у роботах С.Розенцвейга, Ф.Є.Васильюка, М.Д.Левітова, Є.П.Ільїна, Т.А.Немчинової, Л.Берковиця, Дж.Долларда, С.Майєра, Н.Міллера, Р.Лоусона, К.Ізарда. Існуючі ускладнення у розумінні терміну «фрустрація» підкреслюються у багатьох теоретичних та експериментальних дослідженнях. Якщо звернутися до філології цього терміну, то frustration означає розлад (планів), знищення (задумів), тобто вказує на певну травмуючу ситуацію, в якій людина отримує поразку, невдачу. Базуючись на дослідженнях І.П.Павлова, М.Д.Левітов вважає, що фрустрація повинна розглядатися в контексті більш широкої проблеми: витривалість по

відношенню до життєвих труднощів і реакцій на ці труднощі [2]. Найбільш поширеними способами пояснення сутності фрустрації є інтерпретація її через явище бар'єру (перешкоди), що виникає на шляху досягнення людиною мети чи реалізації мотиву діяльності (В.Д.Левітов, Р.Х.Шакуров, Р.Лоусон, Фарбер, Н.Браун, Чайлд, Уотерхаус, І.Пірен та.ін). Другою спробою пояснення природи фрустрації є визначення її через явище агресії, за допомогою якої людина прагне вийти з фруструючої ситуації та пов'язаного з нею дискомфорту (Д.Доллард, Л.Берковиць, А.Бандура, Н.Міллер, С.О'Нейл).

На основі теоретичного аналізу літератури ми припустили, що особистісна тривожність та фрустраційні реакції пов'язані між собою кількісно-якісними залежностями, зокрема, рівень тривожності певним чином опосередковує прояв сили, типу та напрямку фрустраційних реакцій. Перевірка цього припущення і становила зміст емпіричної частини дослідження.

В експериментальному дослідженні був використаний класичний варіант малюнкової методики фрустраційних реакцій С.Розенцвейга, а також методика вивчення рівня тривожності: „Тест шкільної тривожності Філліпса”. Дослідження проводилося на базі Криворізької загальноосвітньої середньої школи № 57 з учнями 9 класу. Статистична обробка даних здійснювалася методом кореляційного аналізу Пірсона (лінійна кореляція).

Результати дослідження виявили тенденцію наявності мотивації уникання невдач у тривожних дітей. Вони потрапляють у „замкнене коло” залежності, коли страх перевірки знань поглиблює фрустрацію досягнення успіху. Нетривожні діти, навпаки, базуються на мотивації досягнення успіху, незадоволення цієї потреби пов'язано в них з підвищенням самооціночної та міжособистісної тривожності.

Порівняльний аналіз направленості фрустраційних реакцій у дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності показав, що різниця між ними є достатньо суттєвою. Особливо – це стосується імпульсивних і інтропульсивних реакцій, представленість яких є практично протилежними. Якщо серед низькотривожної групи 48% дітей відповідали на фруструючу ситуацію в імпульсивній манері, то в групі тривожних дітей цей показник складає лише 13%. І навпаки, інтропульсивні відповіді переважають (72%) у дітей із підвищеним рівнем тривожності, а в дітей із низьким рівнем тривожності дорівнюють лише 16%. Це говорить про те, що тривожні підлітки не можуть оцінювати ситуацію адекватно і тому переносять направленість реакції на себе, чого не роблять діти з нормальним рівнем тривожності. Цікавим є відсоток екстрапульсивних відповідей, який є приблизно однаковим в обох групах, що може свідчити про відносну незалежність їх прояву від такої особистісної властивості, як тривожність, іншими словами вони ймовірно зумовлені іншими індивідуальними особливостями або віковими характеристиками.

За типом реакції серед дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребова-настійливі реакції (68%), які свідчать про те, що в них спостерігається адекватне реагування на фруструючу ситуацію, присутня потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації в формі або вимоги про допомогу від інших, або прийняття на себе обов'язку по розв'язанні ситуації, або впевненості в тому, що час та хід подій призведуть до її автоматичного розв'язання.

За типом фрустраційних реакцій у тривожних дітей переважають реакції „з фіксацією на самозахисті” і „з фіксацією на перепоні”; потребова-настійливі реакції відсутні. Переважання самозахисних реакцій вказує на слабкість „Я” дитини як особистості, оскільки активність виявляється у формі засудження інших, заперечення, або визнання своєї провини, захисту від звинувачень та докорів.

Отримані дані свідчать про суттєву різницю в типах фрустраційних реакцій дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності. Якщо в дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребова-настійливі реакції, які складають 72 %, то в дітей із підвищеним рівнем тривожності найбільший відсоток (63%) складають самозахисні реакції. Ці показники є показовими, оскільки тривожні діти гостріше і вразливіше сприймають життєві негаразди, ніж діти з низьким рівнем тривожності, тому направленість реакцій на захист свого слабкого «Я» є для них достатньо характерною.

Таким чином, можна зробити висновок, що результати нашого емпіричного дослідження довели правильність поставленої на початку роботи гіпотези й оказали чітку залежність між рівнем тривожності та особливостями переживання фрустраційних ситуацій дітьми підліткового віку. Це по-перше, дозволяє визначити особливості навчання та виховання дітей із підвищеним рівнем тривожності та складною реакцією на фрустраційні ситуації, а по-друге, свідчить про необхідність більш цілеспрямованої індивідуальної корекційної роботи з такими дітьми, метою якої має стати, передусім, гармонізація самоприйняття тривожних дітей, підвищення їх самооцінки, зниження рівня особистісної тривожності та вміння більш адекватно реагувати на фрустраційні ситуації.

Від рівня тривожності залежить успішність навчання дитини у школі, особливості її взаємовідносин з однолітками, ефективність адаптації до нових умов суспільного життя та загалом динаміка психічного розвитку. Можна припускати, що вплив переживання стану фрустрації на індивідуальний розвиток є особливо небезпечним у випадку притаманного дитині високого рівня особистісної тривожності. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема розвитку толерантності (стійкості) дитини з високою особистісною тривожністю до фрустрації.

збірник наукових праць

Література

1. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М. Астапов. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004.–224 с.
2. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психологических состояний // Вопр. психологии.–1967.– №6. – С.23-27.
3. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М.: Московский психолого – социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.